ΤΟΠΟΣ

Διόρθωση
Ισμήνη Στέλιου

Σελιδοποίηση
Μαρίνα Μπίτσικα

Εξώφυλλο
Έλλη Αλεξίου

Τίτλος πρωτοτύπου:
Platform Capitalism
World copyright © Nick Srnicek
First published in 2017 by Polity Press

© 2024, Εκδόσεις Τόπος
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

ISBN: 978-960-499-490-8

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύονται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη. Απαγορεύεται επίσης η αναπαραγωγή ή χρήση του έργου με σκοπό την εκπαίδευση τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης χωρίς την άδεια του κατόχου των πνευματικών δικαιωμάτων.

Εκδόσεις Τόπος
Μεθώνης 71Α, 10683 Αθήνα
Τηλ.: +30 210 8222835
Επικοινωνία: info@motibo.com

Κεντρική διάθεση
Ζωσιμάδων 6, 10683 Αθήνα
Τηλ. +30 210 3221580
Επικοινωνία: bookstore@motibo.com

www.toposbooks.gr

NICK SRNICEK

Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΛΑΤΦΟΡΜΑΣ

Μετάφραση-επίμετρο
Γιώργος Μαριάς – Αλέξανδρος Μινωτάκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΠΟΣ

1

Το μακρύ κύμα ύφεσης

Προκειμένου να κατανοήσουμε τη σημερινή συνθήκη, είναι απαραίτητο να δούμε πώς συνδέεται με ό,τι προηγήθηκε. Φαινόμενα που εμφανίζονται ως ριζικές καινοτομίες μπορεί, υπό ιστορικό πρίσμα, να αποκαλυφθούν ως απλές συνέχειες. Σε αυτό το κεφάλαιο, υποστηρίζω ότι υπάρχουν τρεις στιγμές στη σχετικά πρόσφατη ιστορία του καπιταλισμού που σχετίζονται ιδιαίτερα με τη σημερινή συγκυρία: η απάντηση στην ύφεση της δεκαετίας του 1970, η οικονομική άνθηση και ύφεση κατά τη δεκαετία του 1990 και η απάντηση στην κρίση του 2008. Καθεμία από αυτές τις στιγμές έθεσε τις βάσεις για τη νέα ψηφιακή οικονομία και καθόρισε το πλαίσιο ανάπτυξής της. Όλα αυτά πρέπει να τεθούν στο πλαίσιο του ευρύτερου οικονομικού συστήματος του καπιταλισμού, των επιταγών και περιορισμών που επιβάλλει σε επιχειρήσεις και εργαζόμενες. Παρότι ο καπιταλισμός είναι ένα εξαιρετικά ευέλικτο σύστημα, ταυτόχρονα έχει κάποια αμετάβλητα χαρακτηριστικά που λειτουργούν ως γενικές παράμετροι για κάθε δοσμένη ιστορική περίοδο. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε τις αιτίες, τις δυναμικές και τις συνέπειες της σημερινής

κατάστασης, πρέπει πρώτα να καταλάβουμε τη λειτουργία του καπιταλισμού.

Από όλους τους τρόπους παραγωγής μέχρι σήμερα, ο καπιταλισμός έχει αποδειχτεί εξαιρετικά αποτελεσματικός στην αύξηση της παραγωγικότητας[10]. Αυτή η βασική δυναμική αποτυπώνεται στις άνευ προηγουμένου δυνατότητες των καπιταλιστικών οικονομιών να μεγεθύνονται με γοργούς ρυθμούς και να ανεβάζουν το βιοτικό επίπεδο. Τι κάνει τον καπιταλισμό διαφορετικό;[11] Η εξήγηση δεν βρίσκεται σε κάποιους ψυχολογικούς μηχανισμούς, λες και ξαφνικά αποφασίσαμε συλλογικά να γίνουμε πιο άπληστοι ή πιο αποτελεσματικοί στην παραγωγή από ό,τι οι πρόγονοί μας. Αντιθέτως, αυτό που εξηγεί την αύξηση της παραγωγικότητας στον καπιταλισμό είναι η αλλαγή στις κοινωνικές σχέσεις και ειδικά στις σχέσεις ιδιοκτησίας. Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες οι παραγωγοί είχαν άμεση πρόσβαση στα μέσα συντήρησής τους: γη για γεωργική εκμετάλλευση και στέγαση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η επιβίωση δεν εξαρτιόταν συστηματικά από το πόσο αποτελεσματική ήταν η διαδικασία παραγωγής του καθενός. Τα καπρίτσια των φυσικών κύκλων μπορεί να προκαλούσαν ανεπαρκή σοδειά για ένα χρόνο, αλλά αυτοί ήταν μάλλον συγκυριακοί περιορισμοί παρά δομικοί. Όλο κι όλο αυτό που χρειαζόταν ήταν η σκληρή εργασία για την απόκτηση των απαραίτητων πόρων για την επιβίωση. Στον καπιταλισμό αυτό αλλάζει. Οι οικονομικοί φορείς διαχωρίζονται πλέον από τα μέσα συντήρησής τους

10. Εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά στο κείμενο, η έννοια «παραγωγικότητα» θα αφορά την παραγωγικότητα της εργασίας και όχι τον συνολικό συντελεστή παραγωγικότητας.

11. Η παρακάτω παράγραφος συνοψίζει τις θέσεις του Robert Brenner στο Brenner, 2007.

και, για να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για την επιβίωση, πρέπει να στραφούν στην αγορά. Αν και οι αγορές υπάρχουν εδώ και χιλιάδες χρόνια, στον καπιταλισμό οι οικονομικοί παράγοντες βρίσκονται με ιστορικά μοναδικό τρόπο αντιμέτωποι με τη *γενικευμένη* εξάρτηση από την αγορά. Συνεπώς, η παραγωγή προσανατολίστηκε προς την αγορά και πλέον ο καθένας αναγκάζεται να πουλά αγαθά για να αποκτήσει χρήματα για την επιβίωσή του. Όμως, καθώς τεράστιος αριθμός ανθρώπων στηριζόταν από τις πωλήσεις στην αγορά, οι παραγωγοί αντιμετώπισαν την πίεση του ανταγωνισμού. Αν ήταν ακριβά, τα προϊόντα τους δεν θα πωλούνταν και σύντομα η επιχείρησή τους θα κινδύνευε να καταρρεύσει. Ως εκ τούτου, η γενικευμένη εξάρτηση από την αγορά οδήγησε σε μια συστημική επιταγή, τη μείωση του κόστους παραγωγής σε σχέση με τις τιμές. Αυτό μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους, αλλά οι πιο σημαντικές μέθοδοι ήταν η υιοθέτηση αποτελεσματικών τεχνολογιών και τεχνικών στην εργασιακή διαδικασία, η εξειδίκευση και το σαμποτάζ των ανταγωνιστών. Το αποτέλεσμα αυτών των ανταγωνιστικών πρακτικών εκφράστηκε στις μεσοπρόθεσμες τάσεις του καπιταλισμού: οι τιμές μειώθηκαν, προσεγγίζοντας το επίπεδο του κόστους, τα κέρδη στις διάφορες βιομηχανίες έτειναν να εξισωθούν και η ασταμάτητη ανάπτυξη επιβλήθηκε ως υπέρτατη λογική του καπιταλισμού. Αυτή η λογική συσσώρευσης έγινε ένα υπόρρητο και δεδομένο στοιχείο, ενσωματωμένο σε κάθε επιχειρηματική απόφαση: ποιον να προσλάβεις, πού να επενδύσεις, τι να χτίσεις, τι να παράγεις, σε ποιον να πουλήσεις και ούτω καθεξής.

Μια από τις σημαντικότερες συνέπειες αυτού του σχηματικού μοντέλου του καπιταλισμού είναι ότι απαιτεί διαρκή τεχνολογική μεταβολή. Στην προσπάθεια να μειώσουν το

κόστος, να χτυπήσουν τους ανταγωνιστές τους, να ελέγξουν τις εργαζόμενες, να μειώσουν τον χρόνο αξιοποίησης του κεφαλαίου και να κερδίσουν μερίδιο της αγοράς, οι κεφαλαιοκράτες έχουν κίνητρο να μετασχηματίζουν συνεχώς την εργασιακή διαδικασία. Αυτή ήταν η πηγή του τεράστιου δυναμισμού του καπιταλισμού, καθώς οι καπιταλιστές τείνουν να αυξάνουν διαρκώς την παραγωγικότητα της εργασίας και να ξεπερνούν ο ένας τον άλλο στην αποτελεσματική παραγωγή κερδών. Όμως, η τεχνολογία είναι κεντρική στον καπιταλισμό και για άλλους λόγους που θα εξετάσουμε με περισσότερη λεπτομέρεια στη συνέχεια. Έχει χρησιμοποιηθεί συχνά για την αποειδίκευση των εργατών και την υπονόμευση της ισχύος των ειδικευμένων εργαζομένων – αν και υπάρχουν και αντίρροπες τάσεις επανειδίκευσης[12]. Αυτές οι τεχνολογίες αποειδίκευσης επιτρέπουν στους φθηνότερους και πιο ευέλικτους εργαζόμενους να έρθουν και να αντικαταστήσουν τους ειδικευμένους, καθώς και να μεταφερθούν οι διανοητικές πλευρές της εργασίας στα χέρια της διοίκησης της επιχείρησης αντί να μείνουν στα χέρια των εργαζομένων στην παραγωγή. Ωστόσο, πίσω από αυτές τις τεχνικές αλλαγές βρίσκεται ο ανταγωνισμός και η σύγκρουση, τόσο μεταξύ των τάξεων, στην προσπάθειά τους να ισχυροποιηθούν η μία εις βάρος της άλλης, όσο και μεταξύ των ίδιων των καπιταλιστών, στην προσπάθειά τους να μειώσουν το κόστος παραγωγής κάτω από τον κοινωνικό μέσο όρο. Ειδικότερα, αυτή η τελευταία τάση είναι που θα παίξει ρόλο-κλειδί στις αλλαγές που βρίσκονται στο επίκεντρο αυτού του βιβλίου. Όμως, προτού μπορέσουμε να καταλάβουμε την ψηφιακή οικονομία, πρέπει να εξετάσουμε μια προηγούμενη περίοδο.

12. Braverman, 1999.

Το τέλος της μεταπολεμικής εξαίρεσης

Γίνεται αντιληπτό από όλο και περισσότερους ανθρώπους ότι ζούμε σε μια εποχή που ακόμα προσπαθεί να αποδεχτεί την κατάρρευση του μεταπολεμικού συμβιβασμού. Ο Thomas Piketty ισχυρίζεται ότι η μείωση της ανισότητας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν μια εξαίρεση στον γενικό κανόνα του καπιταλισμού. Ο Robert Gordon θεωρεί τη μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας στα μέσα του 20ού αιώνα ως μια εξαίρεση στην ιστορική νόρμα· πολλοί ακόμα θεωρητικοί της Αριστεράς έχουν επί μακρόν ισχυριστεί ότι η μεταπολεμική περίοδος ήταν μια τόσο καλή εποχή για τον καπιταλισμό που ήταν αδύνατον να διατηρηθεί[13]. Αυτή η εξαιρετική στιγμή (οριζόμενη γενικώς σε διεθνές επίπεδο από την εμπέδωση του φιλελευθερισμού, σε εθνικό επίπεδο από τη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση και σε οικονομικό επίπεδο από τον φορντισμό) έχει αρχίσει να καταρρέει από τη δεκαετία του 1970.

Τι χαρακτήρισε τη μεταπολεμική συνθήκη στις οικονομίες υψηλού εισοδήματος; Για το αντικείμενο της έρευνάς μας, δύο στοιχεία είναι ζωτικής σημασίας (αν και δεν είναι τα μόνα): το επιχειρηματικό μοντέλο και η φύση της απασχόλησης. Μετά την καταστροφή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η αμερικανική βιομηχανία ήταν κυρίαρχη σε παγκόσμια κλίμακα. Χαρακτηριζόταν από μεγάλες παραγωγικές μονάδες που συγκροτούνταν με βάση τις φορντικές γραμμές παραγωγής και είχαν ως πρότυπο την αυτοκινητοβιομηχανία. Αυτά τα εργοστάσια προσανατολίζονταν προς τη μαζική παραγωγή, είχαν ιεραρχική δομή διοίκησης και μια προσέγγιση «για παν

13. Piketty, 2014· Gordon, 2000· Glyn, Hughes, Lipietz & Singh, 1990.

ενδεχόμενο» [just in case], η οποία απαιτούσε πλεόνασμα εργατών και αποθεμάτων σε περίπτωση αιφνίδιας αύξησης της ζήτησης. Η εργασιακή διαδικασία είχε οργανωθεί με βάση τις αρχές του τεϊλορισμού, που απέβλεπε στην κατάτμηση των καθηκόντων σε μικρά ανειδίκευτα πακέτα και την αναδιοργάνωσή τους κατά τον πιο αποτελεσματικό τρόπο, ενώ ταυτόχρονα οι εργάτες συγκεντρώνονταν σε μεγάλους αριθμούς ανά εργοστάσιο. Αυτό οδήγησε στον μαζικό εργάτη, ικανό να αναπτύξει μια συλλογική ταυτότητα στη βάση των κοινών συνθηκών που μοιραζόταν με τους συναδέλφους του. Οι εργάτες αντιπροσωπεύονταν από συνδικάτα, που έβρισκαν μια ισορροπία με το κεφάλαιο και ταυτόχρονα κατέστειλαν τις πιο ριζοσπαστικές πρωτοβουλίες[14]. Η συλλογική διαπραγμάτευση εγγυόταν ότι οι μισθοί αυξάνονταν με έναν υγιή ρυθμό και οι εργάτες στοιβάζονταν ολοένα και περισσότερο σε παραγωγικές βιομηχανίες με σχετικά μόνιμες δουλειές, υψηλούς μισθούς και εγγυημένες συντάξεις. Ταυτόχρονα, το κοινωνικό κράτος προχωρούσε σε αναδιανομή εισοδήματος προς όσους έμεναν εκτός αγοράς εργασίας.

Η αμερικανική βιομηχανία επωφελήθηκε από την καταστροφή των σημαντικότερων ανταγωνιστών της στον πόλεμο και έγινε η υπερδύναμη της μεταπολεμικής εποχής[15]. Ωστόσο, η Γερμανία και η Ιαπωνία είχαν τα δικά τους συγκριτικά πλεονεκτήματα – ειδικότερα, είχαν σχετικά χαμηλότερο εργατικό κόστος, ειδικευμένη εργατική δύναμη, ευνοϊκές συναλλαγματικές ισοτιμίες και, στην περίπτωση της Ιαπωνίας, μία εξαιρετικά υποστηρικτική θεσμική δομή μεταξύ κυβέρνησης, τραπεζών και μεγάλων εταιρειών. Επιπλέον, το αμερικάνικο σχέδιο Μάρσαλ έθεσε τις βάσεις για διεύρυνση των εξαγωγών και αύξηση των επενδύσεων σε αυτές τις χώρες. Ανάμεσα στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, η γερμανική και η ιαπωνική βιομηχανία ανέβηκαν γοργά τόσο από άποψη όγκου παραγωγής όσο και παραγωγικότητας. Ακόμα πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι, καθώς η παγκόσμια αγορά αναπτυσσόταν και η ζήτηση αυξανόταν, οι ιαπωνικές και γερμανικές επιχειρήσεις έπαιρναν μερίδιο από τις αμερικανικές. Ξαφνικά, υπήρχαν πολλές μεγάλες βιομηχανίες που παρήγαγαν για την παγκόσμια αγορά. Συνέπεια ήταν η παγκόσμια βιομηχανία να φτάσει σε ένα σημείο υπερπαραγωγής και υπερπροσφοράς, τέτοιο ώστε να συμπιέσει τις τιμές των παραγόμενων αγαθών. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, οι Ιάπωνες και Γερμανοί ανταγωνιστές προσέφεραν χαμηλότερες τιμές από την αμερικανική βιομηχανία, οδηγώντας σε κρίση κερδοφορίας τις εγχώριες εταιρείες. Το υψηλό σταθερό κόστος στις ΗΠΑ καθιστούσε αδύνατη την αντιμετώπιση των τιμών των ανταγωνιστών. Μέσα από μια σειρά αλλαγών στις ισοτιμίες, αυτή η κρίση κερδοφορίας μεταφέρθηκε τελικά στην Ιαπωνία και τη Γερμανία και η παγκόσμια κρίση του 1970 ήταν προ των πυλών.

Μπροστά στη συρρικνούμενη κερδοφορία, οι επιχειρηματίες προσπάθησαν να αναζωογονήσουν τις εταιρείες τους. Καταρχήν, στράφηκαν στην αντιγραφή των μοντέλων των επιτυχημένων ανταγωνιστών τους. Ο αμερικανικός φορντισμός έμελλε να αντικατασταθεί από τον ιαπωνικό τογιοτισμό[16]. Όσον αφορά την παραγωγική διαδικασία,

14. Από πολλές πλευρές, αυτή η ισορροπία ήταν περισσότερο αποτέλεσμα της ήττας του ριζοσπαστικού εργατικού κινήματος και των αγώνων στη βάση της παραγωγής παρά κάποιας επιτυχίας του εργατικού κινήματος.

15. Οι παρακάτω τρεις παράγραφοι στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην ανάλυση του Brenner, 2006.

16. Dyer-Witheford, 2015: 49-50.

αυτή έπρεπε να βελτιστοποιηθεί. Διαμορφώθηκε ένα είδος υπερ-τεϊλορισμού, που αποσκοπούσε στην κατάτμηση της διαδικασίας στα μικρότερα δυνατά κομμάτια και στην εξασφάλιση ότι θα υπήρχαν τα λιγότερα δυνατά κωλύματα και παραγωγικά κενά στη διαδικασία. Όλη η παραγωγική διαδικασία αναδιοργανώθηκε, ώστε να είναι όσο το δυνατόν πιο λιτή. Οι εταιρείες, με βάση τις οδηγίες των μετόχων και των συμβούλων διοίκησης, έπρεπε να αξιοποιήσουν πλήρως το βασικό δυναμικό τους, να απολύσουν το πλεονάζον προσωπικό και να έχουν τα ελάχιστα δυνατά αποθέματα. Αυτό επιτεύχθηκε με την ανάπτυξη όλο και πιο εξελιγμένου λογισμικού αλυσίδας εφοδιασμού, καθώς οι βιομήχανοι απαιτούσαν και ανέμεναν οι προμήθειες να έρχονται όποτε ήταν απαραίτητο. Ταυτόχρονα, υπήρξε μια απόσυρση από τη μαζική παραγωγή ομογενοποιημένων προϊόντων και μία στροφή προς την παραγωγή αγαθών όλο και πιο προσαρμοσμένων στις απαιτήσεις του καταναλωτή. Ωστόσο, αυτές οι προσπάθειες συνάντησαν αντίσταση από τους Ιάπωνες και Γερμανούς ανταγωνιστές, σε συνδυασμό με την εμφάνιση νέων ανταγωνιστών (Κορέα, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη και, τελικά, Κίνα). Το αποτέλεσμα ήταν ένα διαρκής διεθνής ανταγωνισμός, υπερπαραγωγή και νέες καθοδικές πιέσεις στις τιμές.

Η δεύτερη μεγάλη προσπάθεια αναζωογόνησης της κερδοφορίας ήταν μέσω της επίθεσης στη δύναμη της οργανωμένης εργασίας. Τα συνδικάτα, σε όλο τον δυτικό κόσμο, βρέθηκαν αντιμέτωπα με μια ολομέτωπη επίθεση και τελικά ηττήθηκαν. Αντιμετώπισαν νέα νομικά εμπόδια, την απορρύθμιση αρκετών βιομηχανικών τομέων και τη συνεπαγόμενη μείωση μελών. Οι εταιρείες επωφελήθηκαν από τα παραπάνω, ώστε να μειώσουν τους μισθούς και να

αναθέσουν όλο και περισσότερες δουλειές σε εξωτερικούς συνεργάτες. Οι αναθέσεις αρχικά αφορούσαν προϊόντα που μπορούσαν να μεταφερθούν (όπως μικρά καταναλωτικά προϊόντα, συσκευές, κ.λπ.) ενώ οι μη-εμπορεύσιμες υπηρεσίες (π.χ. διοικητικές υπηρεσίες) και τα μη-εμπορεύσιμα αγαθά (π.χ. σπίτια) παρέμειναν εντός του πλαισίου της επιχείρησης. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1990, οι τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών επέτρεψαν τη μεταφορά στο εξωτερικό πολλών επιχειρήσεων και, πλέον, η διάκριση ήταν ανάμεσα σε υπηρεσίες που απαιτούσαν προσωπική επαφή (όπως, κούρεμα, εργασία φροντίδας κ.ά.) και απρόσωπες εργασίες (όπως εισαγωγή δεδομένων, εξυπηρέτηση πελατών, ακτινολόγοι κ.ά.)[17]. Οι πρώτες μπορούσαν να ανατεθούν εγχώρια, όπου αυτό ήταν δυνατό, ενώ οι δεύτερες δέχονταν ολοένα μεγαλύτερη πίεση από την παγκόσμια αγορά εργασίας. Ο ξενοδοχειακός τομέας αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της γενικής τάσης: το ποσοστό των ξενοδοχείων υπό δικαιοχρησία [franchise] στις ΗΠΑ εκτοξεύτηκε από ένα ασήμαντο ποσοστό στη δεκαετία του 1960 σε πάνω από 76% το 2006. Παράλληλα, εξελισσόταν η τάση ανάθεσης και κάθε άλλης εργασίας που σχετίζεται με τη φιλοξενία: καθαριότητα, διοίκηση, συντήρηση και επιστασία[18]. Το κίνητρο πίσω από αυτήν τη στροφή ήταν η μείωση των παροχών και των δαπανών αστικής ευθύνης στην προσπάθεια να διατηρηθούν τα επίπεδα κερδοφορίας. Αυτές οι αλλαγές εγκαινίασαν τις σταθερές τάσεις που παρατηρούνται έκτοτε, με την απασχόληση να γίνεται όλο και πιο ευέλικτη, χαμηλά αμειβόμενη και ευάλωτη στις πιέσεις της διοίκησης.

17. Blinder, 2016.
18. Scheiber, 2015.

Η έκρηξη και κατάρρευση του dot-com

Συνεπώς, η δεκαετία του 1970 δημιούργησε το έδαφος για το μακρύ κύμα ύφεσης της βιομηχανικής κερδοφορίας που αποτελεί έκτοτε το υπόβαθρο των ανεπτυγμένων οικονομιών. Μία περίοδος υγιούς βιομηχανικής ανάπτυξης στις ΗΠΑ ξεκίνησε με την υποτίμηση του δολαρίου με βάση τη συμφωνία του Plaza το 1985[19]· ωστόσο η βιομηχανία υποχώρησε και πάλι, όταν υποτιμήθηκαν το γιεν και το μάρκο υπό τον φόβο της ιαπωνικής κατάρρευσης[20]. Παρότι η οικονομική ανάπτυξη ανέκαμψε από το ιστορικό χαμηλό της δεκαετίας του 1970, σε κάθε περίπτωση οι χώρες της G7 είδαν τόσο τις τάσεις οικονομικής ανάπτυξης όσο και τον δείκτη αύξησης παραγωγικότητας να κινούνται καθοδικά[21]. Η μόνη αξιοσημείωτη εξαίρεση ήταν η έκρηξη των dot-com το 1990 και η σχετική φρενίτιδα ενδιαφέροντος για τις δυνατότητες του Διαδικτύου. Στην πραγματικότητα, η έκρηξη της δεκαετίας του 1990 θυμίζει εν πολλοίς τον σημερινό ενθουσιασμό με την οικονομία διαμοιρασμού, το διαδίκτυο των πραγμάτων και άλλων επιχειρήσεων τεχνολογίας. Στο επόμενο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε κατά πόσο οι πρόσφατες αυτές εξελίξεις θα ακολουθήσουν την ίδια καθοδική πορεία. Για την ώρα, αυτό που διαπιστώνουμε είναι ότι η σημαντικότερη εξέλιξη της περιόδου έκρηξης και κατάρρευσης της δεκαετίας

19. ΣτΜ: Η Συμφωνία του Plaza [Plaza Accord] υπογράφηκε στο ομώνυμο ξενοδοχείο της Νέας Υόρκης μεταξύ ΗΠΑ, Γαλλίας, Δυτικής Γερμανίας, Ηνωμένου Βασιλείου και Ιαπωνίας. Βάσει αυτής, το δολάριο υποτιμήθηκε με στόχο τη μείωση του εμπορικού ελλείμματος των ΗΠΑ, ιδίως απέναντι σε Ιαπωνία-Γερμανία.
20. Brenner 2002: 59-78, 128-33.
21. Antolin-Diaz, Drechsel & Petrella, 2015· Bergeaud, Cette & Lecat, 2015.

του 1990 ήταν η ανάπτυξη της βασικής υποδομής για την ψηφιακή οικονομία και η στροφή σε μια υπέρ-προσαρμοστική νομισματική πολιτική ως απάντηση στα οικονομικά προβλήματα.

Η έκρηξη της δεκαετίας του 1990 έχει να κάνει με τη μοιραία, όπως αποδείχτηκε, εμπορευματοποίηση αυτού που ως τότε ήταν κυρίως ένα μη εμπορευματικό Διαδίκτυο. Ήταν μια περίοδος χρηματοπιστωτικής κερδοσκοπίας, που στη συνέχεια ενισχύθηκε από μεγάλα ποσά κεφαλαίων υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου [venture capital][22] και εκφράστηκε σε υψηλά επίπεδα ανατίμησης των μετοχών. Καθώς η βιομηχανία των ΗΠΑ έμπαινε σε στασιμότητα με την ανατροπή της Συμφωνίας του Plaza, ο κλάδος των τηλεπικοινωνιών έγινε το αγαπημένο πεδίο επένδυσης του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Ήταν ένας τεράστιος νέος τομέας και η προσταγή της κερδοφορίας έστρεψε το ενδιαφέρον στις δυνατότητες που έδινε η σύνδεση επιχειρήσεων και ανθρώπων στο Διαδίκτυο. Όταν αυτός ο τομέας ήταν στο ζενίθ του, σχεδόν το 1% του ΑΕΠ των ΗΠΑ αποτελούνταν από κεφάλαια υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου επενδυμένα σε εταιρείες τεχνολογίας και το μέσο μέγεθος των συμφωνιών τετραπλασιάστηκε από το 1996 έως το 2000[23]. Συνολικά πάνω από 50.000 εταιρείες ιδρύθηκαν για να εμπορευματοποιήσουν

22. ΣτΜ: Τα κεφάλαια υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου [venture capital] αναφέρονται, γενικώς, σε επενδύσεις με υψηλό βαθμό διακινδύνευσης και αντίστοιχα μεγάλες προσδοκίες κέρδους. Ωστόσο, η συγκεκριμένη μορφή χρηματοδότησης έχει καθιερωθεί σε μεγάλο βαθμό στον κλάδο της τεχνολογίας για επενδύσεις που προέρχονται κυρίως από τον χρηματοπιστωτικό τομέα και κατευθύνονται σε νεοφυείς [start-up] επιχειρήσεις και γενικώς μικρές, ανερχόμενες εταιρείες.
23. Perez, 2009· Goldfarb, Kirsch & Miller, 2007: 116.

το Διαδίκτυο και τέθηκαν στη διάθεσή τους κεφάλαια ύψους άνω των 256 δισ. δολαρίων[24]. Οι επενδυτές κυνηγούσαν τις προσδοκίες μελλοντικής κερδοφορίας και οι εταιρείες υιοθέτησαν ένα μοντέλο που προωθούσε τη «μεγέθυνση πριν τα κέρδη» [growth before profits]. Παρότι αρκετές από αυτές τις εταιρείες δεν διέθεταν πηγή εσόδων και, ακόμα χειρότερα, δεν είχαν οποιοδήποτε κέρδος, η ελπίδα ήταν ότι μέσω της ραγδαίας ανάπτυξης θα μπορούσαν να πάρουν μερίδιο της αγοράς και, τελικά, να κυριαρχήσουν σε αυτό που θεωρείτο μια τεράστια νέα βιομηχανία. Το στοιχείο που αναδείχθηκε τότε –και χαρακτηρίζει τον τομέα του Διαδικτύου μέχρι σήμερα– είναι η απαίτηση να πετύχουν οι εταιρείες μια μονοπωλιακή κυριαρχία. Στις πρώτες φάσεις του ανελέητου ανταγωνισμού, οι επενδυτές προσέρχονταν με ενθουσιασμό, ελπίζοντας ότι επιλέγουν τον τελικό νικητή. Αρκετές εταιρείες δεν χρειάστηκε καν να στηριχθούν σε κεφάλαια υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου, καθώς τα χρηματιστήρια τρελαίνονταν για μετοχές του τεχνολογικού τομέα. Αφού πήρε ώθηση από τα χαμηλά επιτόκια και τα υψηλά επιχειρηματικά κέρδη[25], η χρηματιστηριακή έκρηξη αποκόπηκε από την πραγματική οικονομία όταν στράφηκε προς τη «νέα οικονομία» που υπόσχονταν οι επιχειρήσεις του Διαδικτύου. Κατά την περίοδο μεταξύ 1997 και 2000, οι τεχνολογικές μετοχές ανέβηκαν κατά 300% και έφτασαν σε μια κεφαλαιοποίηση ύψους 5 τρισ. δολαρίων[26].

Ο ενθουσιασμός για τη νέα βιομηχανία μεταφράστηκε σε μαζική εισροή κεφαλαίων για αγορά πάγιων περιουσιακών στοιχείων σχετικών με το Διαδίκτυο. Αν και οι επεν-

24. Goldfarb, Kirsch & Miller, 2005: 2.
25. Brenner, 2009: 21.
26. Perez, 2009.

δύσεις σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές και στην τεχνολογία της πληροφορίας είχαν ξεκινήσει δεκαετίες νωρίτερα, το επίπεδο των επενδύσεων την περίοδο μεταξύ 1995 και 2000 παραμένει μέχρι και σήμερα πρωτοφανές. Το 1980 το επίπεδο των ετήσιων επενδύσεων σε υπολογιστές και περιφερειακό εξοπλισμό ήταν 50,1 δισ. δολάρια, το 1990 έφτασε τα 154,6 δισ. δολάρια και το 2000, στο υψηλότερο επίπεδο της φούσκας, έφτασε την αξεπέραστη κορυφή των 412,8 δισ. δολαρίων[27]. Αυτή η μεταστροφή συντελούνταν σε παγκόσμιο επίπεδο: στις οικονομίες χαμηλού εισοδήματος, οι τηλεπικοινωνίες ήταν ο μεγαλύτερος τομέας άμεσων ξένων επενδύσεων τη δεκαετία του 1990, με επενδύσεις άνω των 331 δισ. δολαρίων[28]. Οι εταιρείες άρχισαν να δαπανούν εξωφρενικά ποσά για τον εκσυγχρονισμό της υπολογιστικής τους υποδομής και, σε συνδυασμό με μια σειρά νομοθετικών αλλαγών που εισήγαγε η αμερικανική κυβέρνηση[29], τέθηκε η βάση για την κυριαρχία του Διαδικτύου στα πρώτα χρόνια της νέας χιλιετίας. Συγκεκριμένα, αυτή η επένδυση σήμαινε την εγκατάσταση εκατομμυρίων χιλιομέτρων οπτικών ινών και υποβρυχίων καλωδίων, την επίτευξη σημαντικής προόδου στον σχεδιασμό λογισμικού και δικτύων και την πραγματοποίηση μεγάλων επενδύσεων σε βάσεις δεδομένων και διακομιστές [servers]. Επιπλέον, αυτή η διαδικασία επιτάχυνε την τάση εξωτερικής ανάθεσης εργασιών που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970, καθώς το κόστος συντονισμού μειώθηκε δραστικά και πλέον ήταν πιο εύκολη η δημιουργία και διαχείριση αλυσίδων ανεφο-

27. Federal Reserve Bank of St Louis, 2016β.
28. Comments of Verizon and Verizon Wireless, 2010: 8nI2.
29. Schiller, 2014: 80.

διασμού[30]. Οι εταιρείες έσπρωχναν όλο και περισσότερους τομείς τους προς το εξωτερικό και η Nike έγινε το σύμβολο της λιτής επιχείρησης[31]: ο σχεδιασμός και η δημιουργία εμπορικών σημάτων [branding] γινόταν στις οικονομίες υψηλού εισοδήματος, ενώ η μεταποίηση και η συναρμολόγηση γινόταν σε εργασιακά κάτεργα σε οικονομίες χαμηλού εισοδήματος. Με βάση τα παραπάνω, η έκρηξη των επενδύσεων στην τεχνολογία τη δεκαετία του 1990 ήταν μια φούσκα που έβαλε τις βάσεις για την έλευση της ψηφιακής οικονομίας.

Το 1998, με την επιτάχυνση της κρίσης στην Ανατολική Ασία, η ανάπτυξη στις ΗΠΑ άρχισε και αυτή να αγκομαχά. Η κατάρρευση αποφεύχθηκε με μια σειρά δραστικών μειώσεων στα επιτόκια που έγιναν από την Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ. Αυτές οι μειώσεις σήμαναν την απαρχή μιας μακράς περιόδου χαλάρωσης της νομισματικής πολιτικής. Ο ανομολόγητος στόχος ήταν να επιτρέψουν στις χρηματαγορές να συνεχίζουν να κινούνται ανοδικά παρά

30. Dyer-Witheford, 2015: 82-84.

31. ΣτΜ: Η έννοια της λιτής επιχείρησης [lean firm] εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1970 και συνδέθηκε αρχικά με την Toyota και τον «τογιοτισμό», ενώ στη συνέχεια επεκτάθηκε στον δυτικό καπιταλιστικό κόσμο. Το μοντέλο της λιτής επιχείρησης στοχεύει στη μεγιστοποίηση των κερδών μέσα από τον σταθερό περιορισμό του κόστους παραγωγής και της σπατάλης [waste]. Ως σπατάλη ορίζεται οτιδήποτε αποτελεί πλεονάζουσα δυναμική της εταιρείας: προσωπικό, αποθέματα, σχεδιασμός μαζικής παραγωγής. Σε αυτή την κατεύθυνση, η λιτή επιχείρηση στράφηκε στην εξωτερική ανάθεση εργασιών [outsourcing] και στη μείωση προσωπικού, στη μείωση της παραγωγής και των αποθεμάτων. Σε αντίστοιχη λογική, προώθησε την προσπάθεια ευέλικτης και προσαρμοσμένης παραγωγής, που θα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των πελατών παράγοντας μεγαλύτερη γκάμα προϊόντων σε μικρότερες ποσότητες. Για αυτόν τον λόγο, η έννοια της λιτής επιχείρησης συνδέθηκε με έννοιες όπως λιτή παραγωγή [lean production], παραγωγή «πάνω στην ώρα» [just in time], τις διεθνείς εφοδιαστικές αλυσίδες και, πλέον, με τις «λιτές πλατφόρμες» [lean platforms].

τον «παράλογο ενθουσιασμό» τους[32], σε μια προσπάθεια να αυξήσουν τον ονομαστικό πλούτο εταιρειών και νοικοκυριών και συνεπώς την τάση τους προς επένδυση και κατανάλωση. Σε ένα πλαίσιο όπου η αμερικανική κυβέρνηση προσπαθούσε να μειώσει τα ελλείμματά της, δεν υπήρχε περιθώριο για δημοσιονομική τόνωση. Αυτός ο «κεϊνσιανισμός της ανόδου των τιμών των περιουσιακών στοιχείων» προσέφερε έναν εναλλακτικό δρόμο για την ανάπτυξη της οικονομίας, εν τη απουσία ελλειμματικών δαπανών και ανταγωνιστικής βιομηχανίας[33]. Επρόκειτο για μία στροφή στην οικονομία των ΗΠΑ: χωρίς την αναγέννηση της βιομηχανίας, η κερδοφορία έπρεπε να αναζητηθεί σε άλλους τομείς. Αυτή η πολιτική λειτούργησε για ένα διάστημα, καθώς διευκόλυνε την περαιτέρω επένδυση σε νέες εταιρείες dot-com και κράτησε ενεργή τη φούσκα αξιών έως και το 2000, όταν ο τεχνολογικός χρηματιστηριακός δείκτης NASDAQ έφτασε στο απόγειό του. Η στήριξη σε πολιτικές φθηνού χρήματος συνεχίστηκε και μετά την κατάρρευση του 2001[34], συμπεριλαμβάνοντας πολιτικές χαμηλών επιτοκίων και νέα παροχή ρευστότητας στον απόηχο των επιθέσεων της 11ης Σεπτεμβρίου. Μία από τις συνέπειες των παρεμβάσεων της Κεντρικής Τράπεζας ήταν η μείωση των στεγαστικών επιτοκίων και, συνεπώς, η διαμόρφωση των όρων μιας στεγαστικής φούσκας. Τα χαμηλά επιτόκια οδήγησαν σε υποχώρηση των κερδών των χρηματοπιστωτικών επενδύσεων και επέβαλαν αναζήτηση νέων επενδύσεων – η αναζήτηση τελικά κατέληξε στα υψηλά κέρδη που υπόσχονταν τα ενυπόθηκα στεγαστικά δάνεια υψηλού κινδύ-

32. Greenspan, 1996.

33. Brenner, 2015: 62.

34. Rachel & Smith, 2015.

νου και έθεσε τις βάσεις για την επόμενη κρίση. Η χαλαρή νομισματική πολιτική είναι μια από τις βασικές συνέπειες της κατάρρευσης της φούσκας της δεκαετίας του 1990 και συνεχίζεται ως τις μέρες μας.

Η κρίση του 2008

Το 2006 οι τιμές των ακινήτων έφτασαν σε σημείο καμπής και η πτώση τους άρχισε να επηρεάζει την υπόλοιπη οικονομία. Η παράλληλη μείωση του πλούτου των νοικοκυριών οδήγησε σε χαμηλότερη κατανάλωση και, τελικά, σε μια σειρά μη εξυπηρετούμενων στεγαστικών δανείων. Καθώς το χρηματοπιστωτικό σύστημα ήταν όλο και περισσότερο δεμένο με τα ενυπόθηκα δάνεια, ήταν αναπόφευκτο η μείωση των τιμών των ακινήτων να προκαλέσει χάος σε αυτόν τον τομέα. Οι πιέσεις άρχισαν να εκδηλώνονται το 2007, αφού κατέρρευσαν δύο κεφάλαια αντιστάθμισης κινδύνου [hedge funds] που είχαν μεγάλη εμπλοκή σε ασφάλιστρα στεγαστικών δανείων. Το όλο οικοδόμημα λύγισε το 2008 με την κατάρρευση της Lehman Brothers και το ξέσπασμα μιας καθολικής κρίσης.

Η πρώτη αντίδραση ήταν άμεση και ισχυρή. Η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ προχώρησε στη διάσωση τραπεζών με τη διάθεση περίπου 700 δισ. δολαρίων, παρείχε διευκολύνσεις ρευστότητας, διεύρυνε την εγγύηση καταθέσεων, απέκτησε ακόμα και μερίδιο ιδιοκτησίας ορισμένων κομβικών τραπεζών. Μέσω μαζικών διασώσεων, υποστήριξης εταιρειών που κατέρρεαν, κατεπείγουσας μείωσης φόρων και μιας σειράς αυτόματων δημοσιονομικών σταθεροποιητών, οι κυβερνήσεις ανέλαβαν την ευθύνη να αυξήσουν τα

ελλείμματά τους με στόχο να αποφύγουν τα χειρότερα. Ως αποτέλεσμα, το υψηλό επίπεδο ιδιωτικού χρέους –πριν την κρίση– μετασχηματίστηκε σε υψηλό επίπεδο δημόσιου χρέους μετά την κρίση. Ταυτόχρονα, οι κεντρικές τράπεζες παρενέβησαν και προσπάθησαν να αποτρέψουν μια πιθανή κατάρρευση του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος. Οι Ηνωμένες Πολιτείες εισήγαγαν μια σειρά παρεμβάσεων παροχής ρευστότητας για να εγγυηθούν ότι η πίστωση θα συνέχιζε να ρέει. Διατέθηκε έκτακτος δανεισμός σε τράπεζες και έγιναν συμφωνίες ανταλλαγής συναλλάγματος με 14 διαφορετικές χώρες, ώστε να εξασφαλιστεί η πρόσβασή τους στα δολάρια που χρειάζονταν. Ωστόσο, η πιο σημαντική δράση ήταν ότι τα βασικά επιτόκια παγκοσμίως έπεσαν δραματικά: η τιμή-στόχος των ομοσπονδιακών ομολόγων πήγε από 5,25% τον Αύγουστο του 2007 στο 0%-0,25% τον Δεκέμβριο του 2008. Παρομοίως, η Τράπεζα της Αγγλίας μείωσε το πρωτογενές επιτόκιό της από 5% τον Οκτώβριο του 2008 στο 0,5% τον Μάρτιο του 2009. Η κρίση εντάθηκε τον Οκτώβριο του 2008 και αυτό οδήγησε σε μια διεθνώς συντονισμένη μείωση επιτοκίων από έξι σημαίνουσες κρατικές τράπεζες. Μέχρι το 2016, οι αρμόδιοι επί της νομισματικής πολιτικής είχαν μειώσει τα επιτόκια 637 φορές[35]. Αυτό συνεχίστηκε και την περίοδο μετά την κρίση και παγίωσε ένα περιβάλλον χαμηλών επιτοκίων στην παγκόσμια οικονομία – ένας κρίσιμος παράγοντας που επέτρεψε σε τμήματα της σημερινής ψηφιακής οικονομίας να αναδειχθούν.

Όμως, όταν αποφεύχθηκε ο άμεσος κίνδυνος κατάρρευσης, οι κυβερνήσεις βρέθηκαν ξαφνικά αντιμέτωπες

35. Khan, 2016.

με έναν τεράστιο λογαριασμό. Μετά από δεκαετίες αυξανόμενων κρατικών ελλειμμάτων, η κρίση του 2008 έσπρωξε μια σειρά κυβερνήσεις σε ακόμα πιο επισφαλή θέση. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είδαν το έλλειμμά τους να αυξάνεται από 160 εκ. δολάρια σε 1.412 εκ. δολάρια μεταξύ 2007-2009. Εν μέρει από φόβο για τις επιπτώσεις των υψηλών κυβερνητικών ελλειμμάτων, εν μέρει στα πλαίσια της προσπάθειας συσσώρευσης οικονομικών πόρων ενόψει μελλοντικών κρίσεων, αλλά και στα πλαίσια ενός ταξικού σχεδίου συνέχισης των ιδιωτικοποιήσεων και μείωσης του κράτους, η λιτότητα έγινε το σλόγκαν των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών. Οι κυβερνήσεις έπρεπε να εξαλείψουν τα ελλείμματα και να μειώσουν το χρέος τους. Παρότι άλλες χώρες αντιμετώπισαν βαθύτερες περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν απέφυγαν την κυριαρχία της ιδεολογίας της λιτότητας. Στα τέλη του 2012 εισήχθησαν μια σειρά αυξήσεις φορολογίας και περικοπές δαπανών, ενώ κάποιες φοροελαφρύνσεις που επιβλήθηκαν ως απάντηση στην κρίση δεν ανανεώθηκαν. Από το 2011 το έλλειμμα μειώνεται κάθε χρόνο. Ωστόσο, μάλλον η μεγαλύτερη επίδραση των ιδεών της λιτότητας στις ΗΠΑ ήταν ο πολιτικός αποκλεισμός κάθε πιθανότητας για νέα μεγάλα μέτρα δημοσιονομικής τόνωσης. Οι υποδομές στις ΗΠΑ βρίσκονται σε σοβαρή αποσύνθεση, αλλά –ακόμα και εδώ– κάθε ιδέα αύξησης των δημοσίων επενδύσεων είναι φωνή εν τη ερήμω. Αυτή η πολιτική αγγίζει το απόγειό της στην υποκριτική αντιπαράθεση που συμβαίνει όλο και πιο συχνά για το ανώτατο όριο δανεισμού των ΗΠΑ. Αυτό το πλαφόν, που αποφασίζεται από το Κογκρέσο και θέτει όρια στο ύψος του χρέους που μπορεί να εκδώσει το Υπουργείο Οικονομικών, έχει γίνει βασικό θέμα διαμάχης

ανάμεσα σε αυτούς που υποστηρίζουν ότι το χρέος των ΗΠΑ είναι πολύ ψηλό και σε αυτούς που θεωρούν αναγκαία την αύξηση των δαπανών.

Εφόσον η δημοσιονομική τόνωση είναι πολιτικά αδιανόητη, μόνο ένας μηχανισμός απομένει στις κυβερνήσεις για την αναζωογόνηση των νωθρών οικονομιών τους: η νομισματική πολιτική. Το αποτέλεσμα είναι μια σειρά παράδοξων και άνευ προηγουμένου επεμβάσεων των κεντρικών τραπεζών. Έχουμε ήδη υπογραμμίσει τη συνέχιση της πολιτικής χαμηλών επιτοκίων. Όμως, κολλημένοι στη ζώνη του μηδενός, οι χαράσσοντες την πολιτική αναγκάστηκαν να στραφούν σε αντισυμβατικά νομισματικά εργαλεία[36]. Το πιο σημαντικό από αυτά ήταν η «ποσοτική χαλάρωση»: η δημιουργία χρήματος από την κεντρική τράπεζα, το οποίο στη συνέχεια αξιοποιείται στην αγορά διαφόρων τίτλων (όπως κρατικά ομόλογα, εταιρικά ομόλογα, ενυπόθηκα δάνεια) από τις τράπεζες. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ηγήθηκαν της ποσοτικής χαλάρωσης τον Νοέμβριο του 2008, ενώ το Ηνωμένο Βασίλειο ακολούθησε τον Μάρτιο του 2009. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ), λόγω της ιδιαίτερης θέσης της ως κεντρικής τράπεζας πολλών χωρών, ήταν πιο αργή στις κινήσεις της, αν και τελικά άρχισε να αγοράζει κρατικά ομόλογα τον Ιανουάριο του 2015. Μέχρι τις αρχές

36. Το μηδενικό κατώτατο όριο, γνωστό και ως παγίδα της ρευστότητας, υποδεικνύει ότι τα ονομαστικά επιτόκια δεν μπορούν να κινηθούν κάτω από το μηδέν – ειδάλλως οι καταθέτες θα απέσυραν τα χρήματά τους και θα προτιμούσαν «να τα κρατήσουν στο στρώμα». Ως αποτέλεσμα αυτού, οι αρμόδιοι για την χάραξη της πολιτικής δεν μπορούν να ωθήσουν τα ονομαστικά επιτόκια κάτω από το μηδέν (βλ. και Krugman, 1998). Πρόσφατα, κάποιες χώρες έχουν ξεκινήσει να επιβάλλουν αρνητικά επιτόκια σε αποθέματα της κεντρικής τράπεζας, αλλά τα αποτελέσματα αυτών των δράσεων φαίνεται, μέχρι στιγμής, να είναι ελάχιστα και πιθανώς τα αντίθετα από το επιδιωκόμενο – δηλαδή μείωση αντί για αύξηση του δανεισμού.

του 2016, οι κεντρικές τράπεζες σε όλο τον κόσμο είχαν αγοράσει τίτλους αξίας άνω των 12,3 τρισ. δολαρίων[37]. Το βασικό επιχείρημα για την αξιοποίηση της ποσοτικής χαλάρωσης ήταν ότι θα έριχνε τις αποδόσεις άλλων τίτλων. Εάν η παραδοσιακή πιστωτική πολιτική λειτουργεί κυρίως μέσω της μεταβολής των βραχυπρόθεσμων επιτοκίων, η ποσοτική χαλάρωση επιδιώκει να επιδράσει στα επιτόκια μακροπρόθεσμων και εναλλακτικής μορφής τίτλων. Η κεντρική ιδέα εδώ είναι το «εργαλείο εξισορρόπησης χαρτοφυλακίου» [portfolio balance channel]. Δεδομένου ότι οι τίτλοι αξιών δεν είναι ακριβή υποκατάστατα ο ένας του άλλου (έχουν διαφορετικές τιμές, διαφορετικούς κινδύνους, διαφορετικές αποδόσεις), η απόσυρση ή μείωση της προσφοράς ενός τίτλου θα έπρεπε να έχει επίδραση στη ζήτηση των άλλων. Ειδικότερα, η μείωση προσφοράς κρατικών ομολόγων θα έπρεπε να αυξήσει τη ζήτηση για άλλα χρηματοπιστωτικά προϊόντα. Θα έπρεπε, από τη μια, να χαμηλώσει την απόδοση των ομολόγων (π.χ. το εταιρικό χρέος), αυξάνοντας συνεπώς την πίστωση και, από την άλλη, να αυξήσει τις τιμές ενεργητικού των εταιρειών (π.χ. την αξία των μετοχών) και να δημιουργήσει ένα «αποτέλεσμα πλούτου» που ενισχύει την κατανάλωση[38]. Παρότι τα στοιχεία είναι ακόμα υπό εξέταση, φαίνεται ότι όντως η ποσοτική χαλάρωση είχε μια τέτοια επίδραση: οι αποδόσεις εταιρικών ομολόγων έπεσαν και οι χρηματαγορές σημείωσαν άνοδο[39]. Επίσης, είχε ίσως μια επίδραση και εκτός χρηματοπιστωτικού τομέα, καθώς η οικονομική ανάκαμψη εξαρτάται σημαντικά από τα 4,7 τρισ. δολάρια νέου εταιρικού χρέους από το 2007[40]. Για το ζήτημα με το οποίο ασχολούμαστε, το σημαντικότερο ήταν ότι το γενικό περιβάλλον χαμηλών επιτοκίων που διαμορφώθηκε από τις κεντρικές τράπεζες μείωσε τις αποδόσεις μιας ευρείας γκάμας χρηματοπιστωτικών τίτλων. Το αποτέλεσμα ήταν οι επενδυτές που αναζητούσαν μεγαλύτερες αποδόσεις να στραφούν σε όλο και πιο αυξημένου κινδύνου τίτλους – επενδύοντας, για παράδειγμα, σε μη κερδοφόρες και μη δοκιμασμένες εταιρείες τεχνολογίας.

Πέραν της χαλαρής νομισματικής πολιτικής, τα τελευταία χρόνια υπήρξε και μια σημαντική αύξηση των φορολογικών παραδείσων και της εταιρικής αποθησαύρισης μετρητών. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, με βάση στοιχεία μέχρι τον Ιανουάριο του 2016, οι εταιρείες διατηρούν 1,9 τρισ. δολάρια σε μετρητά ή σε επενδύσεις ισοδύναμες αυτών – δηλαδή σε χαμηλής απόδοσης ρευστοποιήσιμους τίτλους[41]. Αυτό είναι μέρος μιας μακροχρόνιας και παγκόσμιας τάσης προς υψηλότερα επίπεδα εταιρικών αποταμιεύσεων[42], όμως η τάση αυτή επιταχύνθηκε με τη σημαντική αύξηση των εταιρικών κερδών μετά την κρίση. Επιπλέον, με λίγες εξαιρέσεις, όπως αυτή της General Motors, πρόκειται για ένα φαινόμενο στο οποίο πρωτοστατούν οι εταιρείες τεχνολογίας. Καθώς αυτές χρειάζεται να μεταφέρουν μόνο

37. Khan, 2016.
38. ΣτΜ: Ως «αποτέλεσμα πλούτου» μεταφράσαμε τον όρο wealth effect, που στο συγκεκριμένο πλαίσιο σημαίνει «ότι οι καταναλωτές έχουν την τάση να ξοδεύουν ένα μεγαλύτερο ποσοστό του προσωπικού τους εισοδήματος όσο αυξάνει ο πλούτος τους (λόγω αύξησης των τιμών των μετοχών τους, των ακινήτων τους κ.ά.)» , βλ. «Εργατική Πάλη» στο Brenner, 2015.
39. Joyce, Tong & Woods, 2011· Gagnon, Raskin, Remache & Sack, 2011· Bernanke, 2012: 7.
40. Dobbs, Lund, Woetzel & Mutafchieva, 2015: 8.
41. Spross, 2016.
42. Karabarbounis & Neiman, 2012.

πνευματική ιδιοκτησία –αντί για ολόκληρα εργοστάσια– σε διαφορετικές φορολογικές επικράτειες, η φοροαποφυγή είναι εξαιρετικά εύκολη για αυτές. Ο πίνακας υπογραμμίζει τα αποθεματικά[43] που διατηρούν κάποιες από τις μεγάλες εταιρείες τεχνολογίας, καθώς και τα ποσά που διατηρούν σε υπεράκτιες ξένες θυγατρικές [off-shore].

Πίνακας. Αποθεματικά γενικά και σε υπεράκτιες εταιρείες

Εταιρείες	Αποθέματα σε δισ. δολάρια	Ποσά σε υπεράκτιες εταιρείες (δισ. δολάρια)	Ποσοστό αποθεμάτων σε υπεράκτιες εταιρείες
Apple	215,7	200,1	92,8
Microsoft	102,6	96,3	93,9
Google	73,1	42,9	58,7
Cisco	60,4	56,5	93,5
Oracle	50,8	46,8	92,1
Amazon	49,6	18,3	36,9
Facebook	15,8	1,8	11,4
Σύνολο	568,0	462,7	81,5

Πηγή: 10-K Securities and Exchange Commission (SEC). Έκθεση του Μαρτίου 2016.

Τα νούμερα είναι εντυπωσιακά: τα αποθέματα της Google είναι αρκετά για να εξαγοράσει την Uber ή την Goldman Sachs, ενώ τα αντίστοιχα της Apple είναι αρκετά για να εξαγοράσει τη Samsung, την Pfizer ή τη Shell. Ωστόσο, προκειμένου να κατανοήσουμε σωστά αυτούς τους αριθμούς, είναι αναγκαίες κάποιες επισημάνσεις. Καταρχάς, σε αυτά τα νούμερα δεν συνυπολογίζονται οι αντίστοιχες υποχρεώσεις και χρέη αυτών των εταιρειών. Ωστόσο, με τις

43. Τα αποθέματα αφορούν τα ταμειακά διαθέσιμα, τα ταμειακά ισοδύναμα και τους εμπορεύσιμους τίτλους τους.

εταιρικές αποδόσεις σε ιστορικό χαμηλό, πολλές εταιρείες θεωρούν φθηνότερη λύση την ανάληψη νέου δανεισμού από το να επαναπατρίσουν υπεράκτια κεφάλαια και να πληρώσουν αντίστοιχο φόρο. Στις οικονομικές καταστάσεις τους, αυτές οι εταιρείες δηλώνουν ρητά τη φοροαποφυγή ως λόγο για την τήρηση τόσο υψηλών αποθεματικών σε υπεράκτιους λογαριασμούς. Συνεπώς, η αξιοποίηση του εταιρικού χρέους από αυτές τις εταιρείες πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα μιας στρατηγικής φοροαποφυγής. Επιπλέον, είναι μέρος μιας ευρύτερης τάσης προς την αυξανόμενη χρήση φορολογικών παραδείσων. Μετά το ξέσπασμα της κρίσης, ο υπεράκτιος πλούτος αυξήθηκε κατά 25% μεταξύ 2008 και 2014[44], γεγονός που οδήγησε σε ένα εκτιμώμενο ποσό ύψους 7,6 τρισ. δολαρίων εγχώριου πλούτου το οποίο βρίσκεται σε οικονομικούς παραδείσους[45]. Το όλο ζήτημα έχει δύο πλευρές. Από τη μια, η φοροαποφυγή και η αποθησαύριση μετρητών έχει προσφέρει στις εταιρείες των ΗΠΑ –και ιδιαίτερα στις εταιρείες τεχνολογίας– ένα τεράστιο ποσό χρημάτων προς επένδυση. Αυτή η πληθώρα εταιρικών αποθεματικών έχει –άμεσα και έμμεσα– συνδυαστεί με μια χαλαρή νομισματική πολιτική, ώστε να ενισχύσει το κυνήγι πιο ριψοκίνδυνων επενδύσεων στο όνομα αξιόλογων αποδόσεων. Από την άλλη, η φοροαποφυγή οδηγεί εξ ορισμού σε μείωση των κρατικών εσόδων και, συνεπώς, σε όξυνση της λιτότητας. Τα τεράστια φορολογητέα ποσά που χάνονται σε φορολογικούς παραδείσους

44. Zucman, 2015: 46.

45. Zucman, 2016: 35. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η εκτίμηση περιλαμβάνει χαρτονομίσματα –που υπολογίζονται περίπου στα 400 δισεκατομμύρια δολάρια– και υλικά περιουσιακά στοιχεία όπως έργα τέχνης, κοσμήματα και ακίνητα, τα οποία επίσης χρησιμοποιούνται για φοροαποφυγή.

πρέπει να βρεθούν από αλλού. Αποτέλεσμα είναι οι ακόμα μεγαλύτεροι περιορισμοί στη δημοσιονομική τόνωση και η ακόμα μεγαλύτερη ανάγκη για ανορθόδοξες νομισματικές πολιτικές. Η φοροδιαφυγή, η λιτότητα και οι ανορθόδοξες χρηματοπιστωτικές πολιτικές λειτουργούν ενισχυτικά η μία της άλλης.

Προκειμένου να ορίσουμε τη σημερινή συγκυρία, πρέπει να συνυπολογίσουμε ένα ακόμη στοιχείο: την κατάσταση της απασχόλησης. Με την κατάρρευση του κομμουνισμού, υπάρχει μια μακροπρόθεσμη τάση τόσο προς την προλεταριοποίηση όσο και προς την αύξηση του πλεονάζοντος πληθυσμού[46]. Σήμερα, μεγάλο μέρος του κόσμου έχει ένα εισόδημα μέσω επισφαλούς ή αδήλωτης εργασίας. Αυτός ο εφεδρικός στρατός διευρύνθηκε σημαντικά μετά την κρίση του 2008. Το αρχικό σοκ της κρίσης σήμανε τη δραστική αύξηση της ανεργίας σε όλους τους τομείς. Στις ΗΠΑ διπλασιάστηκε, φτάνοντας από το 5% πριν την κρίση στο 10% στην κορύφωσή της. Ανάμεσα στους ανέργους, η μακροπρόθεσμη ανεργία σκαρφάλωσε από το 17,4% στο 45,5%: όχι απλά έχασαν τη δουλειά τους πολλοί άνθρωποι αλλά την έχασαν για μεγάλη περίοδο. Ακόμα και σήμερα, η μακροπρόθεσμη ανεργία παραμένει σε επίπεδα υψηλότερα από κάθε άλλη περίοδο προ κρίσης. Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η πίεση στον εναπομείναντα απασχολούμενο πληθυσμό: χαμηλότερα ημερομίσθια, μικρότερες αποταμιεύσεις και αυξημένο χρέος των νοικοκυριών. Ο δείκτης της προσωπικής αποταμίευσης στις ΗΠΑ έχει μειωθεί από επίπεδα άνω του 10% τη δεκαετία του 1970 στο 5% μετά την κρίση[47]. Στο Ηνωμένο Βασίλειο ο δείκτης αποταμίευσης

46. Srnicek & Williams, 2015: κεφάλαιο 5ο.
47. Federal Reserve Bank of St Louis, 2016α.

των νοικοκυριών έχει πέσει στο 3,8% – ιστορικό χαμηλό πεντηκονταετίας, μια τάση που φαίνεται να παγιώνεται από τη δεκαετία του 1990[48]. Σε αυτά τα πλαίσια, είναι πολλοί εκείνοι που αναγκάζονται να δουλέψουν σε οποιαδήποτε διαθέσιμη δουλειά.

Συμπέρασμα

Η σημερινή συγκυρία είναι αποτέλεσμα μακροπρόθεσμων τάσεων και κυκλικών φαινομένων. Συνεχίζουμε να ζούμε σε μια καπιταλιστική κοινωνία όπου ο ανταγωνισμός και η επιδίωξη του κέρδους είναι οι βασικές παράμετροι του κόσμου μας. Ωστόσο, η δεκαετία του 1970 αποτέλεσε μια σημαντική αλλαγή εντός αυτών των γενικών συνθηκών, μία τάση απομάκρυνσης από τη σταθερή απασχόληση και τα δυσκίνητα βιομηχανικά μεγαθήρια και ενίσχυσης της ευέλικτης απασχόλησης και των λιτών επιχειρηματικών μοντέλων. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 εκτυλίχθηκε μια τεχνολογική επανάσταση, όταν το χρηματοπιστωτικό σύστημα προκάλεσε μια φούσκα στη νεαρή βιομηχανία του Διαδικτύου, που οδήγησε σε μεγάλες επενδύσεις στις υποδομές δικτύου. Αυτό το φαινόμενο σηματοδότησε επίσης μια στροφή προς ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης: η Αμερική εγκατέλειψε οριστικά τη βιομηχανική βάση της και στράφηκε σε έναν «κεϊνσιανισμό της ανόδου των τιμών των περιουσιακών στοιχείων» ως την πλέον βιώσιμη επιλογή. Αυτό το νέο μοντέλο ανάπτυξης οδήγησε στη φούσκα της αγοράς ακινήτων στις αρχές του 21ου αιώνα και καθόρισε

48. Office for National Statistics, 2016β.

την απάντηση στην κρίση του 2008. Γεμάτες ανησυχία για το δημόσιο χρέος, οι κυβερνήσεις στράφηκαν στη νομισματική πολιτική, με στόχο να βελτιώσουν τις οικονομικές συνθήκες. Αυτό, σε συνδυασμό με την αύξηση των εταιρικών αποθεματικών και τη διεύρυνση των φορολογικών παραδείσων, δημιούργησε ένα τεράστιο πλεόνασμα αποθησαυρισμένου χρήματος που αναζητά επενδύσεις με αξιόλογες αποδόσεις σε έναν κόσμο χαμηλών επιτοκίων. Τέλος, οι εργαζόμενες υπέφεραν αφάνταστα μετά το ξέσπασμα της κρίσης και είναι εξαιρετικά ευάλωτοι σε εκμεταλλευτικές συνθήκες εργασίας ως αποτέλεσμα της ανάγκης να εξασφαλίσουν ένα εισόδημα. Όλα αυτά, συνθέτουν το σκηνικό της σημερινής οικονομίας.

2

Ο καπιταλισμός της πλατφόρμας

Ο καπιταλισμός, όταν ξεσπά μια κρίση, τείνει να αναδιαρθρωθεί. Νέες τεχνολογίες, νέες οργανωτικές μορφές, νέοι τρόποι εκμετάλλευσης, νέες μορφές εργασίας και νέες αγορές, αναδύονται για να δημιουργήσουν έναν νέο τρόπο συσσώρευσης κεφαλαίου. Όπως είδαμε με την κρίση της πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας τη δεκαετία του 1970, η βιομηχανία προσπάθησε να ανακάμψει, κάνοντας επίθεση στην εργασία και στρεφόμενη προς ένα όλο και πιο λιτό επιχειρηματικό μοντέλο. Μετά το σπάσιμο της φούσκας της δεκαετίας του 1990, οι εταιρείες του Διαδικτύου στράφηκαν σε επιχειρηματικά μοντέλα που εμπορευματοποιούσαν τους δωρεάν πόρους που είχαν στη διάθεσή τους. Παρότι η φούσκα των dot-com έβαλε πάγο στον ενθουσιασμό των επενδυτών για εταιρείες βασισμένες στο Διαδίκτυο, η επόμενη δεκαετία είδε τις τεχνολογικές εταιρείες να συγκεντρώνουν εντυπωσιακά μεγαλύτερη ισχύ αλλά και κεφάλαια. Μήπως υπάρχει μια παρόμοια στροφή και μετά την κρίση του 2008; Η κυρίαρχη αφήγηση στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες *είναι* αυτή της αλλαγής. Ειδικότερα, παρατηρούμε αυξημένο ενδιαφέρον